

PRAVDA KAO TEŽIŠTE RAVNOTEŽE POZITIVNOG PRAVA

JUSTICE AS THE BALANCE CENTER OF GRAVITY OF POSITIVE LAW

Sažetak

U ovome radu razmatraju se pojam, suština i ravnoteža pravde i prava. Rad je podijeljen u tri dijela. U prvom dijelu aktueliziran je problem pojma prava i pravde u društvu. On ujedno predstavlja uvod u probleme kojima se rad bavi. U drugom dijelu rada analiziraju se razvoj i elementi prava. Tu se razmatraju različita shvatanja pojma prava i razlaže vitalni značaj prava za društvo. Logički koherentno se oslanjajući na prethodni tekst, u trećem dijelu rada obrađuje se problem ravnoteže pravde i prava. Ovdje se predstavlja širi spektar ravnoteže pravde i pozitivnog prava sagledavanjem i analizom društvenih odnosa na principima i načelima pravde. Primjenom interdisciplinarnog pristupa postavljena je ključna tačka odnosa ravnoteže prava, određivanja težišta ravnoteže prava. Određenje pravde kao težišta vrijednosti pozitivnog prava postiže se put ka ostvarivanju jedne od osnovnih ideja prava. U tome diskursu ukazuje se i na načine narušavanja sistema ravnoteže u pravu, kao proces izmještanja težišta ravnoteže prava kao i poremećaje ravnoteže prava, koji se često pokazuju kao komplementarni procesi. Na specifičan način sintetiziran je širok spektar determinanti, koje utječu na određenje sadržinskog načela pravednosti (ravnoteža pravde i pozitivnog prava, interes kao sredstvo za pomjeranje težišta ravnoteže pozitivnog prava, pravda kao težište ravnoteže pozitivnog i prirodnog prava, pravda kao težište ravnoteže pozitivnog prava i ljudskih prava i sloboda), na čemu se zasniva osnovna teza rada, a to je tvrdnja o pravdi kao težištu ravnoteže pozitivnog prava. U zaključnim razmatranjima je sistemski izložena sinteza svih relevantnih spoznaja o pravdi i pozitivnom pravu koje su iznesene u spomenutim dijelovima rada.

Ključne riječi: *pravo, pravda, ideja prava, cilj prava, pozitivno pravo, prirodno pravo, ustav, ljudska prava, interes*

Summary

In this paper, we discuss the concept, the essence and the balance of justice and positive law. This paper is divided into three parts. The first part of the paper is actualized idea of law and essential justice in society. In that section is presented an introduction of the problem, determined by the research. The second part analyzes the development of the positive law's elements. Logically coherent and relying on the previous text, the third part of the paper deals with the problem of balancing justice and rights. Here is given a broader spectrum of balancing justice and positive law by researching, analyzing and considering social relations on the the principles of justice. The interdisciplinary approach is used to set the focal point of relations balance rights, of emphasis balance right. The first two sections of paper are having an accent on historical and empirical analyses about justice and law. In some different way, third section is initiated to the question of

balance about justice and law. On the pillars of these facts, we have considered the wide spectrum of balance and relation between justice and positive law. In addition, we are perceived a rule between justice relationship and justice society relationship. On the application of branch of knowledge, we put down the key point about relation in justice of law, which was determined by the balance of law. The continuing of this paper are presenting some ways about derange of system balance inside the law. In the specific way of justice, as are (balance between justice and positive law, interest as a fund for center of balance between positive and natural law, justice as a center of balance between positive law and human rights and freedom) what is based on the basic thesis which is assertion of justice as a center of gravity balance of positive law.

In conclusion, on systematic way we have presented synthesis of all relevant knowledge about justice and positive law that have been discussed and mentioned during research.

Key words: *law, justice, balance, positive law, natural law, constitution, human rights, interest*

Uvod

U posljednje vrijeme pravda i pravo su ponovo postali predmet intenzivnog istraživanja u pravnim naukama. Oni postaju ključni kriteriji prema kojima se mjeri i vrednuje određeni, općedruštveni, pravni i privredno-sistemska poredak. Za postavljanje pravde i prava kao kriterija prema kojima se vrednuju svi oblici društvenih odnosa dovoljno je reći da se oni tim kriterijem (o) pravdavaju. U filozofsko-pravnoj, sociološko-pravnoj i sličnoj literaturi pravda se najvećim dijelom predstavlja kao jedan od temeljnih iskaza ljudske racionalnosti prema kojemu treba da se uređuju kako neposredni odnosi između ljudi u društvu tako i odnosi u političkoj zajednici, tj. u državi. Pravda i pravo su važni i sa stanovišta dugoročne opstojnosti sistema. Sistem koji se u javnoj percepciji doživljava kao nepravedan brzo stječe mnoge protivnike, a opće nezadovoljstvo javnosti dovodi, prije ili kasnije, do njegovog urušavanja. Da bi principi pravde bili uvaženi, prihvaćeni i postavljeni kao umni kriterij za vrednovanje i razvijanje pravnog i cjelokupnog državnog poretka, neophodno je njihovo teorijsko razumijevanje kao i poimanje njihove povezanosti sa pravom. U tome smislu, unatoč stanovitoj aporetičnosti između pravde i prava, moglo bi se reći da apstraktnost i univerzalnost ideje i pojma pravde kroz pravo kao realnu društvenu pojavu doživljavaju, u manjoj ili većoj mjeri, svoju materijalizaciju i konkretizaciju. Ova se, egzistencijalno važna preinaka, događa unutar pravnog, moralnog i dr. normativnih poredaka kroz važnost i obaveznost općih i pojedinačnih normi. Stoga mali je broj situacija u kojima se čovjek može naći, a da nije na neki način obuhvaćen (zaštićen ili prinuđen), nekom pozitivnopravnom normom. Građani iz inih razloga ne razmišljaju u kakvom se svakodnevnom odnosu nalaze s pozitivnim pravom. Tek nakon potrebe da ostvare ili zaštite svoja prava i slobode postaju svjesni da je država uredila i pozitivnim pravom regulisala poredak u društvu, usmjerivši ljudska ponašanja u jedinstvenom pravcu, uvodeći red i pravdu u društvene odnose, pod prijetnjom prinude. Na listi strateških materijalnih vrijednosti koje pravo ostvaruje i štiti, nalaze se: pravda, mir i sigurnost, sloboda, ljudsko dostojanstvo, ljudska prava i dr.

Ono o čemu građani češće razmišljaju jeste pravda društvenih odnosa. Odnos pravde s postojećim pravom je vječno pitanje koje je starije od 2500 godina, još od Antigone i Kreonta. Nesebična Antigonu, odbivši da se povinuje zabrani Kreonta da svog rođenog brata sahrani na dostojanstven način, pokazala je da pravda i prirodno pravo nadilaze zakone ljudi. I danas u pravdi

Ljudi vide najvišu vodilju, a kroz vjeru u njeno postojanje oni nalaze umirenje i utjehu od životnih nevolja i patnje. Ali šta je to pravednost, gdje i u kojem obliku ona postoji, u čemu se sastoje načela, kakav je princip pravednosti i kakav je odnos pravde i pozitivnog prava? Sve su ovo pitanja na koja će se u ovome radu pokušati odgovoriti. U cilju potpune eksplanacije odnosa pravde i prava, kao polazne osnove za analiziranje korišteni su naučni stavovi koji imaju različite pristupe prema odnosu pravde i pozitivnog prava. Kombinacijom određenih naučnih stavova sa filozofskim i pravnim razmišljanjima o pravdi i pravu u radu se nastoji utvrditi šta pozitivno pravo održava uravnoteženo.

1. Pravda

Problem principa pravde od davnina je privlačio na sebe pažnju i zanimanje mislilaca. Pravda je zauzimala istaknuto mjesto intenzivnog istraživanja u učenjima antike (Pitagora, Sokrat, Platon, Aristotel, stoici i dr.), srednjeg vijeka i novog vremena. Analizom evolucije teorija pravde i načina njene aplikacije u društvene odnose možemo konstatovati da se već u antičko, tzv. herojsko doba pravda smatrala jednom od prvih vrlina, koja se vremenom obogaćuje i nadograđuje. Već tada je zapravo vladalo rašireno mišljenje da se „u pravdi sadrži svaka vrлина.“¹ Tako, primjerice, još Homer u svojoj „Ilijadi“, jednom od najstarijih epskih djela, piše da Zeus iskazuje svoj bijes kad ljudi donose nepravedne zakone i ne poštuju pravdu.² Prema Pitagori i pitagorejskoj školi, „pravda je prije svega jednakost, što će reći saglasnost između suprotstavljenih strana.“³ Sokrat predlaže da pravdu treba proučavati najprije u okviru države, pa tek onda u dušama pojedinaca, jer su u državi riječi pisane krupnijim slovima i na većem prostoru, a osim toga država je veća od pojedinca pa je lakše proučavati pravdu u njenim okvirima.⁴ Za Platona pravda je potpuna vrлина, savršenstvo duše. Pravda, u pravom smislu riječi, može biti ostvarena samo kada intelektualne sposobnosti imaju vrhovnu vlast u čovjeku, mudro dominirajući nad čulnim i plahim dušama. Pravda, po Platonu, bilo politička ili etička, nemoguća je bez realizacije vrlina. Da bi odredio šta je pravednost, Platon počinje od ideje da je pravedno dati svakome ono što mu pripada, a da će pravedna država biti ona u kojoj budu zadovoljeni interesi svih, a ne samo jednog dijela društva. Platon smatra da idealna država osigurava najveću slobodu za sve građane kao ostvarenje pravednosti, gdje svako radi ono u čemu je najbolji. Objašnjavajući pravdu, Aristotel se poziva na Teognidov stih, na koji je podsjetio i Platon prema kojem su „u pravdi sadržane sve ljudske vrline.“⁵ Naime, pravda se tu javlja, za njega kao i za Platona, kao vrлина *par excellence*, totalna vrлина: bez posebnih karakteristika, odnosno kao ona koja objedinjuje karakteristike svih drugih vrlina. Platon pravdu izjednačava sa harmonijom i vrlinom u kojoj se javljaju stopljeni moralni i pravni elementi. Platonov učenik Aristotel posmatra pravdu u njenoj općosti, kao totalnu vrlinu, a svoj polazni osnov o pravdi Aristotel ipak crpi iz pitagorejske teorije: „dobro za kojim država teži“. Aristotelov stav da je najbolje ono državno uređenje koje ima „u vidu opću korist“,⁶ a „opću korist“ Aristotel je definisao kao pravdu. Prema Aristotelovom učenju, „osnovno načelo pravde je jednakost, a pravičnost je prilagođavanje tog

1 Del Vekio, Đorđo (1999), *Pravo, pravda i država*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 20.

2 Homer (2000), *Ilijada*, SysPrint, str. XVI-384.

3 Del Vekio, op. cit., str. 27.

4 Platon (1976), *Država*, knjiga V, BIGZ, Beograd, str. 3695.

5 Aristotel (1982), *Nikomahova etika*, knjiga V.1.1129a-b, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.

6 Aristotel (1984), *Politika*, BIGZ, Beograd, str. 64.

općeg načela posebnim okolnostima konkretnog slučaja“.⁷ Aristotel, pravedno u svojoj bitnosti „izjednačava sa jednakim, tj. sa mjerom koja predstavlja sredinu ili podjednako odstojanje između suvišnog i malog“.⁸ U vezi s pojmom pravde Aristotel uvodi jedno razlikovanje, koje će postati tradicionalno i koje prihvatamo i danas, a odnosi se na dva načina na koja se shvata pravda kao jednakost (distributivna i komutativna pravda). Distributivna pravda, po Aristotelu, tiče se svega onoga što pripada zajednici, kao zajednička ali djeljiva, putem raspodjele među članovima. Pod komutativnom ili razmjenskom pravdom Aristotel smatra pravdu koja popravljiva nejednakosti koje nastaju poslovanjem između ljudi. Ova poslovanja mogu biti dobrovoljna kao u slučaju prodaje, najma i drugim poslovima transakcijama ili nedobrovoljna kao kada čovjek ima posla sa „drugim čovjekom tako što ga pokrade ubije ili okleveta“.⁹ Slijedeći primjer Aristotela i Cicerona, Toma Akvinski insistira na intersubjektivnom karakteru pravde: ona je vrlina od *alterum* i usmjerava ljude ka zajedničkom dobru. Ona zahtijeva različite svjetove. Nema pravde osim u smislu odnosa jednog čovjeka s drugim, pa se samo metaforički može govoriti o pravdi koja se odnosi na samo jednog čovjeka. Akvinski preuzima od Aristotela distinkciju između komutativne pravde (*komutativa*) – „koja se vrši između pojedinaca i ima za predmet međusobnu razmjenu između dvije osobe – i distributivne (*distributiva*) pravde koja se ostvaruje između zajednice i pojedinca i distribuira odnosno raspodjeljuje ono što je zajedničko u proporcionalnoj mjeri“.¹⁰

Dva osnovna aristotelovska principa pravde: 1. kao razmjene (komutacije) i 2. kao raspodjele (distribucije, proporcije), zadržavaju svoju naučnu vrijednost i historijsku protežnost od rimskih pravnih mislilaca (Ulpijan, Ciceron, Justinijan i dr.) sve do savremenih neoliberalnih teorija Dž. Rolsa, Ronalda Dvorkina, Majkla Volcera itd. Oni se naziru kako iza Ulpijanove sentencije „honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere“ tako i iza Rolsovih dvaju temeljnih principa pravde: 1. principa jednakih osnovnih sloboda i 2. principa opravdane ekonomske i dr. nejednakosti iz čega proizlazi da je za njega „pravda prva vrlina društvenih ustanova“.¹¹ Refleksija ovih principa na društvene odnose, međutim, različito se manifestira od antičkog vremena i važenja tzv. robovlasničke pravde do modernog i savremenog doba i funkcionisanja različitih društvenih, političkih i pravnih poredaka utemeljenih na principima egalitarizma, s jedne, ili ekstremne nejednakosti, s druge strane.

Evidentno je, dakle, da se nijedna eksplanacija države i društva ne može zamisliti bez normativnog tematiziranja vrijednosti kao što su pravda, jednakost i sloboda i da se svugdje pojam pravde javlja kao izvjesna teorijska i praktično historijska konstanta društvenih odnosa i političko-pravnih uređenja. Pod pojmom pravde Džon Stjuart Mil podrazumijeva „nešto što ne samo da je dobro, da se radi i loše da se ne radi, nego ono što pojedinac može da traži od nas kao svoje moralno pravo“.¹² Dakle, to je nešto što drugi moralno duguju pojedincu, a što nije naprimjer slučaj sa velikodušnošću ili dobročinstvom, u kojima ne postoji obaveza u odnosu na određenu ličnost. Savremeni mislilac Majkl Volcer (*Spheres of Justice*, Michael Walzer) pluralistički objašnjava pravdu kao cilj postizanja „složene jednakosti“.¹³

U zahtjev efikasnosti, stabilnosti, dugoročne održivosti društvenih institucija sasvim se eksplicitno nameće *imperatium* pravde. Bez obzira na viševjekovni misaoni rad, problem pravednosti

7 Aristotel, *Nikomahova etika*, op. cit., str. 111–142.

8 Del Vekio, op. cit., str. 23.

9 Finns, John (1980), *Natural Law and Natural Rights*, Oxford, str. 188.

10 Akvinski, Thoma, *Summa theologiae I, II*, str. 1, 2, 99, 95.a2.

11 Opširnije: Rols, Džon (1998), *Teorija pravde*, „Službeni list SRJ – CID“, Beograd – Podgorica.

12 Mill, John Stuart (1988), *O slobodi*, IP „Filip Višnjić“, Beograd.

13 Opširnije: Walzer (1983), *Spheres of Justice*, Basic Books, New York, str. 18.

ostaje još uvijek neriješen. Na osnovu dostupnih teorijskih rimskih izvora, izvora skolastike, klasične tradicije, može se konstatovati da je Aristotelovo mišljenje pravde na određujući način utjecalo na oblikovanje cjelokupne kasnije filozofsko-pravne i sociološko-pravne tradicije. Ova se tendencija nastavlja i nakon Drugog svjetskog rata posebno u njemačkom filozofsko-pravnom miljeu kroz pravne reforme i filozofiju Gustava Radbruha, u Belgiji kroz djelo H. Perelmana u Francuskoj i dr.

Dakle, na osnovu svega elaboriranog za pravdu (Dike, Temida grč. Iustitia lat.) mogli bismo zaključiti da je „umsko-razumska (dianoetička) i praktično-politička (etička) vrlina (vrlina u ponašanju i djelovanju) pa, kada je ustav jedne zajednice prihvati kao temeljnu vrlinu svoga bića, tada právo te zajednice postaje legitimno u svome izvoru i legalno u svojoj primjeni“.¹⁴ No, bez obzira koliko poznamo pravno, filozofsko ili teološko značenje „pravde“, svaki pojedinac posjeduje unutarnji ljudski osjećaj pravde i traga za pravdom. Poput osjećaja ljubavi ili osjećaja mira i sigurnosti, osjećaj pravde i želja za njenom realizacijom smješteni su i oblikovani u ljudskoj savjesti koja nas permanentno podsjeća da živimo pravedno. Samo svjesno i savjesno razlikovanje pravde od nepravde inicira nas da brižljivo gradimo vlastiti osjećaj individualne pravde, da se ponašamo i djelujemo u skladu sa pravdom, te tako prihvatimo temeljne principe pravde kao imperative vlastitog mišljenja i djelovanja.

2. Pozitivno pravo

Pravo ima centralno mjesto u društvenom poretku i pravnoj nauci i predstavlja važnu društvenu pojavu i posebno složen pojam. Složenost pojma prava proističe iz njegove povezanosti sa velikim brojem različitih pojava, a u shvatanju prava ogleda se opće shvatanje svijeta kao najsloženiji i najteži problem. U tome diskursu „pojam prava se ne može odrediti drukčije nego kao datost čiji je smisao da ostvari ideju prava. Pravo može biti nepravedno, ali ono je pravo samo zato što je njegov smisao da bude pravedno.“¹⁵

Tokom svoje historije pravo se javljalo prvo kao prirodno i običajno, a potom kao pozitivno, tj. pisano civilno pravo, čemu nas uči pravna misao Huga Grocijusa temeljena na rimskoj prirodnopravnoj i pozitivnopravnoj tradiciji. Tek u novije vrijeme pojavljuje se više vidova prava, kao „objektivno, socijalno ili idealno i kao pozitivno pravo: a kroz cijelu historiju kao pravedno i kao pozitivno pravo“.¹⁶ Prema Ogistu Kontu, postoje tri glavne faze ka konačnoj spoznaji. Prva faza, „teologije“, prethodila je prosvjetiteljstvu, tj. drugoj fazi „metafizičkoj“. Treća faza predstavlja „pozitivizam“, koji za sve pojave uzima naučna objašnjenja, gdje glavnu riječ vode naučnici. Predmet proučavanja svake nauke, tako i pravne, može se ograničiti samo na ono što je empirijski provjerljivo. Takva vrijednosno neutralna pravna nauka za predmet svoga istraživanja uglavnom se veže za pozitivno pravo. Bitna obilježja ne samo pozitivnog prava nego i pravne nauke u osnovi su izvedena iz pozitivističkog, kao dominirajućeg načina mišljenja devetnaestog i dvadesetog stoljeća.

Ne ulazeći u detaljnu strukturu pozitivnog prava, da bi izdvojili njegova osnovna svojstva, elaborirani su osnovni elementi pozitivnog prava. Prvi element se odnosi na način stvaranja, gdje

14 Prof. dr. Ivo Tomić, preuzeto 18. 1. 2014, str. 56, sa: http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ODN/01_osebna_izdanja_CXXXIII_1_full.pdf

15 Tomić, Ivo (2009), *Pravno-logičke i etičke studije*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 49.

16 Marković, Božidar (2000), *Stvaranje prava*, zbornik radova, Pravni fakultet, Beograd, str. 9.

pozitivno pravo predstavlja tvorevinu ljudi. U pozitivnom pravu nema nužne veze prava i morala, dok se treći element pozitivnog prava odnosi na njegov sadržaj, koji nije ograničen. Prvo i ujedno najvažnije svojstvo pozitivnog prava je općost, koja ipak mora biti na neki način određena. Jezik pozitivnog prava mora biti kristalno jasan, razumljiv i jednostavan. Uz djelotvornost i usklađenost raznih zakona važno svojstvo je i postojanost i zabrana retroaktivnosti. Na kraju, ne tako manje bitno svojstvo pozitivnog prava je unutrašnja moralna vrijednost i pravednost. Iz ovoga posljednjeg svojstva, kao moralni pojam izvire pravda i najveća vrlina – pravednost. Dva suštinska svojstva su zajednička za pravdu i pozitivno pravo, društvenost i jednakost. Ovim je sagrađen zajednički vječiti most koji spaja pravdu i pozitivno pravo. U samoj pripremi zakona, u organizacionim strukturama u kojima se stvara pravo, da bi pravda opstala kao temeljna vrlina, potrebno je da svaki zakon bude zasnovan na nekom općem pravilu koji je pravedan, odnosno da se zakonodavni proces zasniva na pravednom sistemu vrijednosti. Kriterij pravednosti sistema vrijednosti vrši se analizom „vrijednosti koje predstavljaju osnov kreiranog prava i razmatranje mogućih stavova adresata normi pred njima“.¹⁷ Ovim se rješava pitanje zakonodavnog subjektivizma i objektivizma, pravilne hijerarhije vrijednosti, etičkih, moralnih i demokratskih principa. Pod pozitivnim pravom podrazumijeva se pravo koje stvarno važi u jednoj državi, a čija je primjena zagwarantovana organizovanom državnom prinudom. Pozitivno pravo treba da posjeduje autoritet „radi pružanja sveobuhvatnog i vrhovnog usmjeravanja ljudskog ponašanja i da obezbijedi pravnu validnost svim drugim normativnim aranžmanima koji se odnose na članove te zajednice“.¹⁸ Pozitivno pravo je zasnovano na dualizmu ljudskih pravnih formi, kao pravo koje nastaje u slobodnom društvu (društveno pravo) i pravno pravilo koje država propisuje društvu. Pozitivizam prava, koji teži ideji pravde mira i stabilnosti, temelji se na tri osnovna principa: 1. princip važnosti, 2. princip efikasnosti i 3. princip svrsishodnosti. Ovi se principi, međutim, različito odnose prema principu pravde, kao i međusobno jedni prema drugima, što remeti uravnotežujuću ulogu pravde. Nalog pravde po G. Radbruhu je da s jednakima treba postupati jednako, a s nejednakima nejednako, shodno njihovoj nejednakosti. Međutim, u ovom diskursu dva pitanja ostaju otvorena: Koga treba smatrati jednakim, a koga nejednakim te kako treba postupati s njima? S tim u vezi, pravda određuje samo formu prava, a da bi se došlo do sadržine prava, mora se razmotriti i ideja svrsishodnosti. U tom smislu svrsishodnost prava čine individualne (lične) vrijednosti, kolektivne vrijednosti i vrijednosti djela. Shodno tome, razrješenje antinomije prava (prednacistički pristup) je predstavljeno sentencom da je važnije da se spor između pravnih gledišta okonča, nego da se on okonča pravedno i svrsishodno. Time se, u kontekstu navedenog, dolazi do zaključka da je pravna sigurnost (javni red i mir) ispred pravde i svrsishodnosti.

Mjerilo pozitiviteta jednog prava posmatranog u cjelini je „njegovo vršenje, njegovo primjenjivanje, dok je za pozitivitet jednog dijela takvog pozitivnog pravnog poretka mjerilo, obrnuto, da je taj dio pravnog poretka na propisan način postao sastavni element takvog poretka, bez obzira da li se on stvarno primjenjuje ili ne. Obaveza njegovog primjenjivanja ostaje sve dok on ne bude na propisan način ukinut, odnosno izbačen iz pravnog poretka.“¹⁹ Aristotel ističe da pravo posjeduje dva načina djelovanja, direktivno i prinudno. Nagovjestivši da potreba za prinudom nastaje iz neposlušnosti sebičnih, iz surovosti mnogih čija se neprincipijelna „egocentričnost može obuzdati samo neposrednom prijetnjom njihovim samointeresima“.²⁰

17 Redelbach, A. (1988), *Wstep do prawnawstwa*, Torun, str. 181.

18 Finns, op. cit., str. 272.

19 Savić, Snežana (2005), *Osnove prava*, Pravni fakultet, Banja Luka, str. 325.

20 Mill, op. cit, str. 272.

3. Odnos pravde i pozitivnog prava

Pokušavajući da pronađe odgovor na pitanje: „Šta je pravo?“ (Quid est ius?), pravna nauka se suočila s novim problemom. Multiplicirani pristupi u iznalaženju opće definicije opredijelio je grupu teoretičara da zastupaju tezu da je zadatak pravne nauke da odredi „šta pravo treba da bude na određenom mjestu i u određeno vrijeme“²¹ (quid sit iuris). Neki teoretičari u definiciju prava ne unose vrlinu pravde i tvrde da ne postoji povezanost prava i pravde, dok drugi pravdu smatraju ključnim elementom u definiranju prava i ne negiraju značaj povezanosti prava sa državom, a posebno sa njenom organizovanom primjenom sankcija. Ipak, promatrano sa ove vremenske distance, možemo konstatovati da se u cilju normalnog funkcionisanja društvene zajednice, fundamentalni osnov u oblikovanju pozitivnopravne norme predstavlja pravda i pravednost. Prema nekim mišljenjima, ugradnjom pravde i pravičnosti u pravo uvodi se red u zakone. Zato je potrebno pozitivnim pravom postaviti mehanizme koji će osigurati pravedne odnose u društvu, posebno u odnosu jednakopravnosti i zaštite pravičnosti nad manje moćnima u društvu. Iz tih razloga posebnu odgovornost građanima duguje zakonodavna vlast. Ništa manje odgovorna nije ni izvršna vlast, posebno u državama koje su inficirane kriminalom i korupcijom, što za posljedicu ima nepravedne odnose u društvu. Od Aristotela je poznata izreka: „Ići sudiji, znači ići pravdi“, što na svojstven način odslikava odnos sudske vlasti i pravde.

Ako se uspostavi pravedan sistem odnosa u društvu koji je vremenski i prostorno usklađen sa pozitivnopravnim normama, stvoreni su svi uslovi za pravičnost. Ako se, pak, u vrijeme kriza i neimaštine pozitivnim pravom normira nešto što u osnovi nije pravedno (zakon o povećanju plaća poslanika u vrijeme ekonomske krize), dolazi do neuravnoteženosti pravde i pozitivnog prava, a pravednost nestaje. Zato pravda mora biti univerzalni permanentni princip zakonodavca na kojem treba da počivaju svi ispravni odnosi među ljudima. „Pravičnost i pravda u postupku jedine su vrijednosti za koje se racionalno može smatrati da postavljaju norme koje će biti univerzalno poštovane.“²²

Prema shvaćanju Gustava Radbruha, pravo je ona stvarnost čiji je smisao da služi pravnoj vrijednosti, ideji prava. Za Radbruha pojam prava je „usmjeren na ideju prava, a ideja prava pak ne može biti ništa drugo nego pravda“.²³ Pravda ima svoje vrhovne i apsolutne vrijednosti, poput ideje dobra u moralu ili ideje lijepoga u umjetnosti. Pravo je stvarnost čiji je smisao da služi pravdi i možemo tvrditi da je pravo volja za pravdom. Međutim, pravo se ne svodi samo na pravdu, pravo je društvena pojava povezana sa vrijednosti. Prema učenju Radbruha, pravda je jedna od tri osnovne vrijednosti ideje prava u kojoj pravda određuje samo formu prava. Kada bi svaki pojedinac u društvu po svojim mjerilima određivao šta je pravedno, vrijednosni kvantum pravde imao bi disperziran i šarolik oblik. Propisivanjem šta će biti pravedno od organa koji je u stanju i da provede to što je propisao, pravda je transformirana u pravo, čime se istovremeno postiže druga i treća vrijednost ideje prava, po shvatanju Radbruha, svrsishodnost i pravna sigurnost sa svojim karakteristikama. Međutim, nije isključena mogućnost da se usvoji i nepravedna norma. Zato postoje posebni mehanizmi kojim se takve nepravedne norme uklanjaju iz pravnog poretka. Dok u slučaju povrede pozitivnog prava i učinjene nepravde, snagom suda postiže se korektivna

21 Lukić, R., B. Košutić (2005), *Uvod u pravo*, 22. izdanje, Beograd, str. 78.

22 Hampshire, Stuart (1992), *Justice is Conflict*, Duckwort, London, str. 56.

23 Radbruh, *Filozofija prava*, str. 38–39.

pravda, izricanjem pravnih sankcija, koje treba da teže da povrate distributivnu pravednu ravnotežu između čovjeka koji ne poštuje i koji poštuje zakon. Ovo vraćanje poretka pravičnosti ostvaruje se oduzimanjem od kriminalca onoga što je stekao svojim „krivičnim djelom (u sada relevantnom smislu ‘dobitka’) na ime vršenja vlastite volje odnosno slobodnog izbora“.²⁴

Za razliku od Radbruha, svoje učenje o pravdi Hans Kelzen povezuje sa srećom. Pravdu posmatra sa psihološkog aspekta kao „vječna čovjekova čežnja za srećom koju kao pojedinačno biće ne može da nađe, pa je zato traži u društvu. Društvena sreća zove se pravda.“²⁵ U svojoj čistoj teoriji prava Kelzen je pravnu nauku „očistio“ od sociologizama i filozofskog vrednovanja, distancirao je pojam prava od pojma pravde, u cilju naučnog definiranja prava. Kelzen pravdu posmatra kao apsolutnu vrijednost i zaključuje da je pravda „iracionalan ideal“²⁶ čija se sadržina „ne može dostići racionalnim saznanjem“.²⁷

Imanuel Kant pravdu je smatrao izvornijom od prava. Uvažavajući činjenicu da pravda sama po sebi ne može egzistirati, Kant je smatrao da je nužan spoj pravde i pozitivnog prava, kako bi norma bila pravedna i zaštićena sa prinudom i obavezom. Kantovom transformacijom nužnog spajanja pravde i pozitivnog prava, gdje ono što *treba* (pravda) *već jeste* u stvarnosti (pozitivno pravo), pravda je pravno zaštićena, a pozitivno pravo pravednije.

Sve su ovo razlozi zbog kojih nema jedinstvenog shvatanja odnosa pravde i pozitivnog prava, niti jasnog određivanja o tom odnosu. Ono što je bitno je da se svaki pravni poredak povezuje sa ostvarenjem pravde.

3.1. Ravnoteža pravde i pozitivnog prava

Nije potrebno posebno naglašavati da je u prirodi uglavnom skoro sve što postoji u proporciji i harmoniji i da istovremeno postoje suprotnosti skoro svega što postoji. Ipak, bez obzira da li su suprotnosti vidljive ili latentne, skoro sve se nalaze u jednom stanju ravnoteže. Ta ravnoteža se uglavnom obavlja kroz smjenu suprotnosti za koje su potrebni određeni uvjeti i vrijeme, što sam proces održavanja ravnoteže čini dosta složenijim. Za određivanje težišta koriste se različite metode u ovisnosti čije se težište traži. Određivanje ravnoteže pozitivnog prava i pravde determinirano je jasnijim određivanjem prirode prava i pravde. Znajući da su pravo i pravda društvene pojave koje su povezane i uvjetovane sa drugim pojavama i vrijednostima u društvu, uspostavljanje ravnoteže pravde i prava može se postići uspostavljanjem pravednih odnosa u društvu. Takvi odnosi postižu se pristajanjem na kompromise, približavanjem suprotnosti, čime se određuje sredina, koja predstavlja sadržinsko težište uvjetovanih pojava i vrijednosti u društvu koje utječu na pravne odnose. Određivanje težišta ravnoteže pravde i prava predstavlja veoma kompleksan problem i ne može se utvrditi matematičkim definicijama za određivanja težišta. Problem težišta ravnoteže prava i pravde u naše vrijeme uglavnom se posmatra kroz prizmu ostvarenja i zaštite

24 Finns, op. cit., str. 275.

25 Kelzen, Hans (1998), *Čista teorija prava*, Beograd, str. 17.

26 Ibid., str. 21.

27 Ibid., str. 19.

ljudskih prava i sloboda. Pravda kao ravnoteža u ovome momentu može se shodno Aristotelovoj „mesotes“ doktrini pojasniti kao uravnotežavajuća sredina, odnosno kao srednja mjera. Pravna norma ne dozvoljava da dođe do urušavanja i slabljenja ne samo pravnih odnosa i pravnog sistema nego društva u cjelini, a ravnoteža pravde i pozitivnog prava je regulator kojim se vrši regulacija tih odnosa. Zato je veoma važno da korijeni pravde imaju svoje stalno mjesto u ustavu i zakonima, kako bi u pravnom poretku norma bila ta koja najrazličitijim pravnim sredstvima štiti pravdu. U onoj mjeri u kojoj je pravda po svojoj općosti i apstraktnosti zadovoljena u ustavu ili temeljnim zakonima, u toj mjeri možemo smatrati da se pravda približava svojoj idealnoj sadržini. Centar idealne sadržine pravde jeste njeno težište.

Pravednost državne vladavine i provedba prava su legitimni samo onda ako postoji minimum odobravanja građana koji se slažu s predodžbama o pravu i pravednosti te s etičkim vrijednostima i normama koje leže u njihovoj osnovi. Na zakonodavcu je da u već uspostavljenom uravnoteženom sistemu vlasti definira pravne odnose koji će održavati ravnotežu prava i pravde, a time i odnosa u društvu. Takav uravnoteženi odnos prava i pravde određuje težište ravnoteže. Pomjeranje težišta pravnih odnosa u pozitivnom pravu može uraditi isključivo zakonodavac, a interes zakonodavca određuje težište normi. Zbog širokog spektra determinanti koje utječu na određenje sadržinskog načela pravednosti, a time i preciznog izbora težišta vrijednosti pravde koja se postiže svojom svrhom – ravnotežom pravde – postoji mogućnost pomjeranja težišta vrijednosti pravde u pozitivnom pravu, što se odražava na pravdu u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu. Ako postoji disproporcija između zakonodavnog određenja težišta i odobravanja građana koji se ne slažu s predodžbama o pravednosti te s etičkim vrijednostima i normama koje leže u njihovoj osnovi, postoji stanje neuravnoteženosti prava i pravde. Na bazi teorijskih razmišljanja nije isključena mogućnost da su usvojeni nepravedni zakoni. Zato je nužno da se ravnoteža prava i pravde isključivo promatra kao univerzalni, planetarni pojam, a etičke vrijednosti i norme moraju biti prihvaćene na globalnom nivou. Postoje različiti stavovi o reakciji na nepravedne zakone. Prema Rolsu, u slučaju nepravednog zakona potrebna je građanska neposlušnost šire društvene zajednice ali „unutar granica privrženosti prava, mada je na njegovoj spoljnoj ivici“.²⁸ Kaufman je bio mišljenja da u demokratskim društvima nije opravdana građanska neposlušnost šire društvene zajednice ukoliko je usmjerena protiv važećih zakona, te je smatrao da je takva aktivnost „protivpravna čak i ako od tih zakona dolaze nepravde“.²⁹

Kada se težište pozitivnog prava nalazi u istoj tački kao i težište pravde, takav odnos savršenstva predstavlja u apsolutnoj mjeri idealnu sadržinu pravde u pozitivnom pravu, a funkcionalni elementi pravde se ostvaruju bez ikakvih problema. Kada su pravda i pozitivno pravo u dinamičkoj ravnoteži, a težište ravnoteže pravde je djelimično sadržano u težištu pozitivnog prava, tada postoji relativna ravnoteža i funkcionalni elementi pravde se mogu ostvarivati. Najveći problem je u slučaju kada se funkcionalni elementi pravde ne mogu ostvarivati, a nemaju pravnu zaštitu, tada pozitivno pravo i pravda sigurno nisu u ravnoteži. Bez obzira da li pozitivno pravo i pravdu posmatramo kroz sva tri pojavna oblika odnosa ova dva pojma, narušavanje sistema ravnoteže mogu nastati:

- pomjeranjem težišta ravnoteže,
- poremećajem jednoga od elemenata koji su nalaze u ravnoteži.

28 Rols, Džon (1998), *Teorija pravde*, „Službeni list SRJ – CID“, Beograd – Podgorica, str. 333.

29 Kaufman, A. (1998), *Prvo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd, str. 190.

3.1.1. Interes kao sredstvo za pomjeranje težišta ravnoteže pozitivnog prava

U pravno uređenim državama u kojima je ostvarena suverenost naroda, ustav i druge najviše opće pravne akte donose legitimno izabrani predstavnici, po posebno utvrđenim procedurama. Logična je pretpostavka da će sadržina takvih pravnih akata priznati i štititi temeljna ljudska prava i slobode, odnosno takvo pozitivno pravo je utemeljeno na prihvaćenim vrijednostima društva i bit će u zaštiti svih vrijednosti. Takve pozitivne norme su pravedne. Ovo je prvi indikator koji ukazuje da pozitivno pravo permanentno teži ka pravdi. Prilikom donošenja pozitivnih normi poželjno je da interes zakonodavca bude u ravnoteži sa interesom građana, a da takav uravnoteženi interes bude u ravnoteži sa pravdom. Njemački pravnik Jering (Rudolf Ihering), predstavnik realističke pravne škole, u svome djelu „Cilj u pravu“³⁰ ističe da „mjerilo prava nije apsolutno mjerilo istine, već relativno mjerilo cilja“. Jering je naveo kako su „radnje bez interesa apsurdne, kao i radnje bez cilja“. Analizom ovih Jeringovih tvrdnji dolazimo do sljedećeg:

A: pravo $\neq$ istina ($\neq$; nije isto); pravo $\approx$ cilj ($\approx$; relativno).³¹ B: apsurd: radnja bez interesa = radnja bez cilja, slijedi da B: nije apsurd: radnja sa interesom = radnja s ciljem, B: interes $\approx$ cilj, A i B: pravo $\approx$ cilj; interes $\approx$ cilj, slijedi **pravo $\approx$ interes**.

Tako dolazimo do tvrdnje da je pravo u relativnoj vezi sa interesom. Postavljanje težišta pravne norme determinirano je zakonodavnim interesom. Interes zakonodavca je javno dobro, dok je interes pojedinca zaštita ličnih prava i sloboda. Posebnu pažnju treba posvetiti određivanju granica zakonodavnog interesa. Prelaskom granica zakonodavnog interesa može doći do mistifikacije pozitivnog prava, kada pravo prelazi u sredstvo moći, što uzrokuje latentni sukob sa pravdom. Zato je potreban uravnotežen odnos zakonodavnog (javnog) i ličnog interesa. Zajednički sadržilac koji niveliše ravnotežu interesa zakonodavca i interesa građana, sa jedne strane, i pozitivnog prava, sa druge strane, jeste pravda. Održavanje ravnoteže predstavlja održavanje pravde i pravednosti, što znači da pravda kao sredina predstavlja centar (središte) ravnoteže i balansiranja između različitih pa i suprotstavljenih interesa. Važnost određivanja težišta ove ravnoteže najbolje se može sagledati kroz sukob interesa i uvijek prikrivene želje da se okoristi na štetu drugoga, kako to Ruso zaključuje da su „sva ta zla prava (su) posljedica vlasništva i neodvojiva pratnja nejednakosti koja se pojavljuje“.³² Dakle, stepen ravnoteže između interesa zakonodavca i interesa građana u neposrednoj je proporciji sa stepenom vrednovanja pravde kao ideje i kao praktičke vrline u određenom društvu.

3.2. Pravda kao težište ravnoteže pozitivnog i prirodnog prava

Prirodno pravo (*ius naturale*) zasnovano je na ideji da postoje norme i načela koja nisu uključena u sistem pozitivnog prava te da se takve prirodne norme razvijaju paralelno sa pozitivnim pravom. Principi prirodnog prava nisu nigdje propisani; oni se shvataju kao racionalni, zdravorazumski principi. Kristian Tomazije u djelu *Institutione* pravo definiše kao „božanski

30 Opširnije: Jefing, R. (1998), *Cilj u pravu*, Podgorica.

31 Relativno mijenja svoju veličinu kad god veličinu promijeni element s kojim je u vezi.

32 J. J. Rousseau, J. J. (1978), *Rasprava o podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Školska knjiga, Zagreb, str. 58.

zakon zapisan u srcima svih ljudi koji ih primorava da čine ono što je nužno saglasno sa prirodom racionalnog čovjeka, a da se pak uzdržavaju od onog što joj se protivi.³³ Adam Smit u svojim razmatranjima pretpostavlja postojanje „prirodnog osjećaja” pravde u ljudskom srcu; i bez takve pravde, društvena bi se struktura naprosto „raspala na atome”, a čovjek sretao svog susjeda „kao da ulazi u lavlju jazbinu”.³⁴ Prirodno pravo se nalazi u stalnom pretraživanju i pronalaženju ispravnih idealnih odnosa u ljudskom društvu još od samog nastanka države i prava. Za razliku od prirodnog prava, pozitivno pravo iza sebe ima legitimnu moć i zasnovano je na volji zakonodavca. Ipak, propisano pravo može biti sadržinski nepravedno i u suprotnosti sa prirodnim pravom. U tom slučaju pozitivno pravo nije uravnoteženo sa prirodnim pravom. Gustav Radbruch u tome kontekstu govori o zakonskome nepravu i o nadzakonskome pravu (misleći na pravdu) kao i o krajnjim relacijama težeg poremećaja vrijednosti pravde, odnosno njene uravnotežujuće uloge u pozitivnome pravu. Kada je odnos prirodnog i pozitivnog prava u ravnoteži, onda se može govoriti o dobro uređenom društvu, o kome piše Džon Rols, i o pomirenju prava države, s jedne, i ljudskih sloboda i prava, s druge strane, s obzirom na često prisutni sukob između ovih strana.

3.3. Pravda kao težište ravnoteže pozitivnog prava i ljudskih prava i sloboda

Ljudska prava nisu izvorno pozitivnopravnog porijekla, ona potiču iz normativnog poretka prirodnog prava, a isključivo su zasnovana na moralnim vrijednostima koje se priznaju svakom ljudskom biću. Ipak, najveći broj ljudskih prava usmjeren je ka ograničavanju državne vlasti ili nametanju obaveza u cilju zaštite tih prava. U pozitivnom pravu država se obavezuje da će osigurati pravo na život, slobodu, jednake uvjete za stjecanje materijalne egzistencije kao i mnoga druga građanska i politička prava ali i adekvatnu podršku u ostvarenju ekonomskih i socijalnih prava. Sa individualnog aspekta, biti pravedan znači ne oduzimati nikome ono što mu pripada, postupati u skladu sa njegovim pravima i slobodama, tj. ne „izbacivati“ nikoga van njegove ravnoteže. Taj balans između pravde kao prirodnog, sa jedne, i pozitivnog prava, sa druge strane, starorimski pravnik Justinijan izrazio je sentencom: „Pravednost predstavlja neprekidno i trajno voljno nastojanje da se svakome prizna pravo koje mu pripada”.³⁵ Stoga se, ne slučajno, ova kao i druge slične izreke pravne mudrosti nerijetko uzimaju i kao vrijedni teorijski izvori prava. Po principu jednakosti svako ima pravo da u skladu sa svojom naravi bude u stanju ravnoteže i svi moraju djelovati tako da ne remete ničije stanje ravnoteže. Ako bilo čije djelovanje nije u skladu sa održavanjem ravnoteže, to znači da je narušen sistem ničije ravnoteže i u srazmjeri koliko je narušen taj sistem ravnoteže, pravda se pretapa u svoju suprotnost – nepravdu. Pronalaženjem ravnoteže između prava pojedinaca i prava vlasti da vlada tim pojedincima postiže se efikasna zaštita ljudskih prava i sloboda. Najvažnija odlika ove ravnoteže ogleda se u postupku vlasti da nepristrasno primjenjuje pozitivne norme na sve stranke, odnosno da se ustav i zakoni pravedno primjenjuju podjednako na sve. Protiv zloupotrebe prava često se dizao glas, smatrajući da pravo mora biti prožeto jednom višom idejom pravde: poštivanjem ljudskih prava i sloboda sa svojom vrijednosnom utemeljenošću. Vrijednosna utemeljenost se mora poštivati u međuljudskim odnosima, ali i u odnosima ljudskih prava i pozitivnog prava. Kako je to dobro zapazio Jürgen Habermas, ljudska prava i slobode posjeduju kao „Janus dva lica”. Jedno od njih je okrenuto prema

33 Tommasi, *Institutiones Iures*, Pindentia Divina III, str. 91.

34 Smith, Adam (2000), *The theory of moral sentiments*, Prometheus Books, New York, str. 125–126.

35 Dostupno na: <http://hr.wikipedia.org/wiki/Justicija>, preuzeto 13. 2. 2009.

moralu, a drugo prema pravu. Kao moralna norma, ljudska prava pripadaju svakom biću s ljudskim likom i svako ljudsko biće treba se jednako poštivati. Nažalost, kao legalna, subjektivna, prava pripadaju samo građanima određenih nacija/država (demokratska pravna nacija/država).³⁶ Stalna regulacija pozitivnog prava predstavlja korigovanje vrijednosnog sistema i traganje za težištem, a sve u cilju ostvarenja i zaštite ljudskih prava i sloboda.

Zaključak

Prethodne konstatacije ukazuju da su idejom pravde prožeti ili bi trebalo da budu prožeti svi društveni fenomeni što se, svakako, posebno odnosi na pojam i svijet prava kao jednu od najvažnijih društvenih pojava i ljudskih tvorevina. U konstrukciji prava kao i u samoj njegovoj supstanci pojam pravde zauzima jedno od centralnih mjesta kao idealna i kao praktička vrijednost – vrlina i kao centar ravnoteže (kako kaže G. Radbruch) između zakonskog neprava i nadzakonskog prava. U tome diskursu pravda kao transcendentalna vrijednost i pravda kao praktička vrlina predstavljaju historijsku konstantu koja orijentira u velikoj mjeri kako pravne nauke i nauke o pravu tako i stvaranje, primjenu ili ostvarivanje prava i praktični rad pravnika. Tome u prilog svjedoči i činjenica da se pravda često poistovjećuje sa zakonom (pravda je u zakonu), a nepravda sa kršenjem zakona ili odlaganjem njihovog izvršenja. Argumenata za jedno i drugo gledište moglo bi se beskrajno nabrajati, što prevazilazi pretenzije ovoga teksta. Njegova je zadaća u prethodnom teorijskom okviru zadovoljena dokazivanjem da se pravda kao ravnoteža i kao vrlina, u bilo kome historijskome shvatanju prava, javlja kao jedan od centralnih pojmova prava, kao njegova konstanta i orijentir prilikom stvaranja i ostvarivanja prava kao realne i kao idealne društvene pojave. Pravda je u pozitivnom pravu bila i ostala jedan ideal, čijem je ostvarenju potrebno postupno težiti zajedno sa demokratizacijom društva. Pravni poredak je ogledalo civilizacijskog dostignuća društva, njegovu bazu čine određene humanističke i etičke vrijednosti koje dovode u rezonanciju pravno i pravedno. Uostalom, pravo je i dinamična društvena pojava.

Literatura

- Akvinski, Thoma, *Summa theologiae I, II*.
Aristotel (1982), *Nikomahova etika*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
Aristotel (1984), *Politika*, BIGZ, Beograd.
Del Vekio, Đorđo (1999), *Pravo, pravda i država*, Pravni fakultet, Beograd.
Finns, John (1980), *Natural Law and Natural Rights*, Oxford.
Habermas, J. (2001), *Remarks on Legitimation through Human Rights*, Mass, Press, Cambridge.
Hampshire, Stuart (1999), *Justice is Conflict*, Duckworth, London.
Homer (2000), *Ilijada*, SysPrint.
Jefing, Rudolf (1998), *Cilj u pravu*, Podgorica.
Kaufman, A. (1998), *Parvo i razumevanje prava*, Gutenbergova galaksija, Beograd.
Lukić, R. i dr. (2005), *Uvod u pravo*, 22 izdanje, Beograd.
Marković, Božidar (2000), *Stvaranje prava*, Pravni fakultet, Beograd.
Mill, John Stuart (1988), *O slobodi*, IP „Filip Višnjić“, Beograd.
Platon (1976), *Država*, knjiga V, BIGZ, Beograd.
Radbruch, G. (1998), *Filozofija prava*, Pravni fakultet, Beograd.

³⁶ Habermas, J. (2001), *Remarks on Legitimation through Human Rights*, MassPress, Cambridge, str. 129.

Redelbach, A. (1988), *Wstep do prawoznawstwa*, Torun.
Rols, Džon (1998), *Teorija pravde*, Službeni list SRJ – CID, Beograd – Podgorica.
Ruso, J. J. (1978), *Rasprava o podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Školska knjiga, Zagreb.
Savić, Snežana (2005), *Osnove prava*, Pravni fakultet, Banja Luka.
Smith, Adam (2000), *The theory of moral Sentiments*, Prometheus Books, New York.
Tomić, Ivo M. (2009), *Pravno-logičke i etičke studije*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
Tommasi, K. *Institutiones Iures Pudentia Divina III*.
Walzer, M. (1983), *Spheres of Justice*, Basic Books, New York.

Internetski izvori

<http://hr.wikipedia.org/wiki/Justicija>.

http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ODN/01_osebna_izdanja_CXXXIII_1_full.pdf.

http://www.studomat.ba/?wpfb_dl=391.